

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

Матяш Інна Михайлівна

УДК 159.942:378.091.12.011.3-051

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ
ЧУЙНОСТІ ЯК ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧУЩОЇ ЯКОСТІ
МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук**

КИЇВ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі психології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, доцент
Темрук Олена Василівна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
Інститут філософської освіти і науки,
доцент кафедри психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Журавльова Лариса Петрівна,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка,
завідувач кафедри соціальної та практичної психології,
декан соціально-психологічного факультету;

кандидат психологічних наук,
Свідерська Галина Мирославівна,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
Інститут педагогіки і психології,
доцент кафедри практичної психології.

Захист відбудеться 31 березня 2015 року, о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, Київ-30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано «27» лютого 2015 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. На сучасному етапі розвитку нашого суспільства в умовах соціальних, економічних, політичних, культурних перетворень, домінування матеріальних цінностей над духовними все більшої значущості набуває проблема морального розвитку підростаючого покоління, у вихованні та навчанні якого одну з провідних ролей відіграє вчитель, який є носієм загальнолюдських цінностей, глибоких і різноманітних знань, високої культури, прикладом для наслідування для своїх вихованців, та має володіти такими професійно значущими особистісними якостями як тактовність, толерантність, доброта, доброзичливість, дружелюбність та зокрема чуйність. Розвитку цих якостей повинна приділятися увага ще на етапі професійної підготовки майбутнього фахівця і значна кількість досліджень присвячена пошуку шляхів їх формування (Ю.К.Бабанський, С.Г.Вершловський, Ф.Н.Гоноболін, Л.В.Долинська, І.В.Дубровіна, С.Б.Єлканов, І.А.Зязюн, П.Ф.Каптерєв, Н.В.Кузьміна, С.Д.Максименко, А.К.Маркова, О.Г.Роміцина, В.О.Сластьонін, О.В.Темрук, В.Д.Шадріков, А.І.Щербаков та ін.).

Базовою щодо становлення моральних якостей особистості вчителя дослідники називають чуйність (І.Д.Бех, Г.Ф.Галі, В.В.Зарицька, О.Н.Леонтьєв, Т.В.Матвійчук, Г.М.Свідерська та ін.). Категоріями, які характеризують чуйність особистості, виступають емпатія, великодушність, товариськість, тактовність, ввічливість, милосердя, привітність, психологічна проникливість, делікатність, вияв турботи, надання допомоги іншому (О.В.Авраменко, О.С.Бойван, Л.П.Журавльова, К.О.Орлов, К.Г.Шубнікова та ін.).

Фундаментальні дослідження чуйності проведені стосовно молодшого шкільного (О.О.Шовкомуд), підліткового (Ю.В.Удовіна) та юнацького (Г.М.Свідерська) періодів. Науковцями (Л.М.Десєв, О.С.Бойван, Г.М.Свідерська) наголошується на сенситивності саме юнацького віку для формування чуйності, розвиток якої у даному віковому періоді визначається становленням моральної свідомості, моральною вихованістю, гуманістичною спрямованістю особистісних якостей, високою культурою спілкування та духовною культурою, розвиненою емпатійністю, альтруїстичною позицією особистості юнака.

Окремі психологічні феномени, що визначають чуйність юнаків, або є структурними одиницями чи показниками цього складного морально-психологічного утворення розглядалися Т.А.Авксентьевою, В.М.Пенські (моральна свідомість), Н.П.Ансімовою, Л.П.Журавльовою, О.В.Тютяєвою (емпатія), І.М.Багмет (альтруїзм), О.С.Бойван (гуманні стосунки), М.Г.Казакіною, О.Р.Кунцом, А.Л.Сембрат (моральна вихованість), Е.О.Помиткіним (духовність особистості), Л.М.Десєвим, Р.А.Шулигіною, Е.А.Шуміліним (культура спілкування) та ін.

Феномен чуйності вчителя представлений у наукових доробках дослідників побіжно, у контексті вивчення інших питань, зокрема таких як розвиток емпатії вчителя та педагогічної установки на емпатію (Т.В.Василишина, О.Д.Кайріс, Н.А.Мозгова та ін.), міжособистісна професійна взаємодія вчителя (Г.Ф.Галі, О.О.Грейліх, А.Ф.Шарафєєва та ін.), педагогічний такт, педагогічний обов'язок та відповідальність (Ф.Н.Гоноболін, І.Ісаєв, Н.В.Кузьміна, В.Сластьонін, І.В.Страхов та ін.), педагогічна культура (Е.Р.Аметова, Г.М.Свідерська та ін.).

Спеціальних досліджень чуйності та психолого-педагогічних чинників її розвитку як професійно значущої якості майбутнього вчителя не проводилось, тоді як їх виявлення сприятиме пошуку ефективних шляхів цілеспрямованого формування даного феномену в контексті підвищення якості фахової підготовки. Таким чином, соціальна значущість проблеми і її недостатнє дослідження у психолого-педагогічній літературі й обумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **«Психолого-педагогічні чинники розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації входить до тематичного плану наукових робіт кафедри психології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Соціально-психологічні основи підготовки майбутнього вчителя», затверджена на засіданні Вченої ради НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 3 від 28 жовтня 2010 року) та узгоджена Міжвідомчою Радою НАПН в галузі психолого-педагогічних досліджень в Україні (протокол № 4 від 26 квітня 2011 року).

Мета дослідження полягала у теоретичному та експериментальному вивченні особливостей прояву структурних компонентів, рівнів сформованості, динаміки чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя, обґрунтуванні та виявленні психолого-педагогічних чинників розвитку чуйності майбутніх учителів, створенні та перевірці ефективності програми цілеспрямованого формування чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки.

В основу дослідження покладено **припущення** про те, що розвиток чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя зумовлюється такими психолого-педагогічними чинниками як гуманістична спрямованість, емоційний інтелект, емпатія, доброзичливість, прийняття інших, педагогічний такт, суб'єкт–суб'єктна взаємодія системи стосунків викладача і студента та у звичайних умовах підготовки майбутніх фахівців вищих педагогічних навчальних закладів розвивається недостатньо, а її формування буде більш успішним за умов цілеспрямованої актуалізації визначених чинників засобами активного соціально-психологічного навчання.

Відповідно до мети й висунутої гіпотези були поставлені **завдання дослідження**:

1. Визначити теоретичні підходи до вивчення проблеми чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя.

2. Виявити критерії, показники, особливості прояву структурних компонентів, рівні сформованості та динаміку чуйності як професійно значущої якості майбутніх учителів.

3. Експериментально визначити психолого-педагогічні чинники розвитку чуйності майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки.

4. Створити модель та обґрунтувати, розробити й апробувати програму розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки.

Об'єкт дослідження – чуйність як професійно значуща якість майбутнього вчителя.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні чинники розвитку чуйності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки.

Для розв'язання поставлених завдань використовувались наступні **методи**

дослідження: а) *теоретичні* – аналіз, класифікація, систематизація, порівняння та узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень, теоретичне моделювання тощо; б) *емпіричні* – спостереження, бесіда, анкетне опитування, тести, психологічний експеримент (констатувальний і формувальний); в) *статистичні методи:* ранговий коефіцієнт кореляції r -Спірмена, факторний аналіз, критерій Фішера F , критерій Т-Вілкоксона; опрацювання експериментально отриманих даних здійснено за допомогою комп'ютерної програми Statistica.

На різних етапах дослідження було використано також наступні діагностичні методики: модифікований варіант анкети Г.М.Свідерської «Як я розумію поняття чуйність», методика М.Рокича «Ціннісні орієнтації», «Опитувальник емоційного інтелекту EmIn» Д.В.Люсіна, методика В.Фейя «Шкала прийняття інших», методика «Шкала доброзичливості» Д.Кемпбела, тест-опитувальник емпатійних тенденцій А.Мехрабіана і Н.Епштейна, методика Р.С.Немова «Діагностика педагогічних здібностей», методика «Духовна культура особистості педагога» Н.Д.Вінник, методика Е.А.Чіркиної, С.Л.Копотева «Мішень стосунків».

Методологічною та теоретичною основою дослідження стали принцип єдності свідомості та діяльності (С.Л.Рубінштейн, О.М.Леонтьєв, Г.С.Костюк), основні положення суб'єктного підходу до вивчення особистості (К.О.Абульханова-Славська, А.В.Брушлінський, С.Л.Рубінштейн, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко), концептуальні положення розвитку та формування особистості (К.О.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, А.Г.Асмолов, Г.О.Балл, І.Д.Бех, Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, Б.С.Братусь, Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, С.Д.Максименко, С.Л.Рубінштейн), положення про сутність чуйності (І.Д.Бех, О.М.Вержиховська, О.В.Гудима, Дж.Рест, Г.М.Свідерська, Л.О.Сологуб, Ю.В.Удовіна, О.О.Шовкомуд), дослідження формування особистості вчителя (В.П.Андрущенко, І.С.Булах, Ф.Н.Гоноболін, Л.В.Долинська, С.Б.Єлканов, І.А.Зазюн, Н.В.Кузьміна, В.А.Крутецький, Л.М.Мітіна, Д.Ф.Ніколенко, І.Є.Синиця, І.В.Страхов, В.А.Сластьонін, А.І.Щербаков), положення про роль активних методів навчання в особистісному зростанні індивіда (І.В.Вачков, Ю.М.Ємельянов, Л.А.Петровська, Т.С.Яценко).

Організація та експериментальна база дослідження. Експериментальна робота проводилася на базі Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. У дослідженні взяло участь 270 студентів – майбутніх учителів. Дослідження проводилося відповідно до поставлених завдань впродовж 2010–2014 рр. і включало три етапи: пошуковий, дослідницький та узагальнюючий.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:

- *вперше* обґрунтовано поняття «чуйність як професійно значуща якість вчителя», досліджено особливості прояву окремих структурних компонентів (когнітивного, емоційного, поведінкового) чуйності як професійно значущої якості майбутніх учителів; визначено критерії (теоретична обізнаність майбутніх педагогів із феноменом чуйності; особливості системи ціннісних орієнтацій майбутніх учителів та визначення місця в системі ціннісних орієнтацій морально-психологічної категорії чуйність; здатність до розуміння емоційного стану іншої людини; здатність до усвідомлення власних емоцій, їх розрізнення та ідентифікація, розуміння причин їх виникнення, здатність до вербального опису; рівень прийняття інших, рівень доброзичливості, рівень емпатійних тенденцій; особливості педагогічного такту;

здатність викликати у інших людей певні емоції, знижувати інтенсивність переживання ними негативних емоційних станів; здатність керувати власними емоціями, викликати та підтримувати бажані емоції та контролювати небажані; любов до дітей; духовне спілкування; гуманістична спрямованість та психічна саморегуляція), показники, рівні (високий, середній, низький) розвитку та динаміку чуйності майбутнього вчителя впродовж навчання у вищому навчальному закладі; визначено психолого-педагогічні чинники (гуманістична спрямованість, емоційний інтелект, емпатія, доброзичливість, прийняття інших, педагогічний такт, суб'єкт-суб'єктна взаємодія системи стосунків «викладач-студент») розвитку чуйності майбутнього вчителя; створена модель, а також обґрунтована, розроблена та апробована програма цілеспрямованого формування чуйності шляхом актуалізації чинників її розвитку у майбутніх учителів методами активного соціально-психологічного навчання;

- *розширено та доповнено* зміст поняття чуйності особистості, чинників її розвитку, роль окремих психологічних феноменів, що визначають розвиток чуйності у юнацькому віці, зокрема, моральної свідомості, моральної вихованості, гуманістичної спрямованості особистісних якостей, високої культури спілкування та духовної культури, емпатійності, альтруїстичної позиції особистості юнака;

- *отримали подальший розвиток* знання про особистісно-професійне становлення майбутнього вчителя, про розвиток та формування особистості в юнацькому віці, сутність чуйності як морально-психологічної якості особистості.

Особистий внесок здобувача полягає у теоретичному обґрунтуванні основних ідей та положень дослідження; виявленні особливостей прояву структурних компонентів, рівнів сформованості, динаміки чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя, виявленні та обґрунтуванні психолого-педагогічних чинників розвитку чуйності майбутніх учителів, створенні та перевірці ефективності програми цілеспрямованого формування чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки. У спільній із О.В.Темрук науковій статті «Чуйність учителя як компонент його професійної культури» авторським є теоретичне обґрунтування проблеми (70%).

Практичне значення дослідження полягає у тому, що апробований автором комплекс психодіагностичних методик для виявлення сформованості чуйності та авторська програма розвитку чуйності майбутнього вчителя можуть бути використані викладачами, практичними психологами з метою діагностики та вдосконалення професійної підготовки майбутніх учителів. Теоретичні положення й висновки дисертаційної роботи можуть доповнити зміст навчальних курсів «Загальна психологія» (тема «Психологія особистості»), «Вікова психологія» (тема «Психологія юнацького віку»), «Педагогічна психологія (тема «Психологія вчителя та педагогічної діяльності»), спецкурсів та спецсеминарів у ВНЗ при підготовці майбутніх учителів.

Вірогідність та надійність результатів дослідження забезпечувалися комплексним використанням методів і методик, адекватних завданням дослідження, репрезентативністю вибірки досліджуваних, поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих даних, застосуванням методів математичної статистики.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні теоретичні положення та результати емпіричного дослідження доповідались, обговорювались та отримали схвалення на: - Міжнародних науково-практичних конференціях («Гене́за

буття особистості» (м. Київ, 19-20 грудня 2011 року), «Професійна культура фахівця: сутність, реалії, перспективи» (м. Суми, 22-23 листопада, 2012 року), «Розвиток особистості у рамках просторово-часової організації життєвого шляху» (м. Одеса, 24 квітня 2014 року), «Гармонізація культурно-освітнього простору вищої школи: соціально-педагогічні аспекти» (м. Мелітополь, 12-13 червня 2014 року)); - всеукраїнських науково-практичних конференціях («Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції» (м. Київ, 12-13 травня, 2011 року), «Розвиток просоціальної стратегії як основи морального становлення особистості» (м. Рівне, 19-20 листопада, 2013 року); «Психічне здоров'я дітей і підлітків. Сучасні підходи до діагностики, лікування, реабілітації психічних розладів» (м. Київ, 21-23 листопада, 2013 року), «Психічний розвиток і навчання в історичній ретроспективі» (м. Київ, 13-14 грудня 2013 року), «Освіта дітей з аутизмом: від міфу до реальності» (м. Київ, 5 червня, 2014 року)); - звітних науково-практичних конференціях викладачів і аспірантів НПУ імені М.П. Драгоманова (м. Київ, 2010-2014 рр.); - засіданнях кафедри психології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (2010–2014 рр.).

Впровадження результатів дослідження здійснювалося в Інституті філософської освіти та науки (довідка №171/14 від 23.10.2014), Інституті української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка (довідка №380 від 27.10.2014) Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова та у Мелітопольському державному педагогічному університеті імені Богдана Хмельницького (довідка №06/2615 від 23.10.2014).

Публікації. Основні результати емпіричного дослідження відображено у 9 публікаціях, серед яких 3 статті у вітчизняних фахових виданнях, 2 – статті в зарубіжних фахових періодичних виданнях та 4 – матеріали науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, 6 додатків на 39 сторінках та списку використаних джерел, який налічує 235 найменувань (5 із них іноземною мовою). Основний зміст дисертації викладено на 176 сторінках комп'ютерного набору і містить 17 таблиць, 8 рисунків на 15 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 244 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, визначено мету, сформульовано припущення, завдання дослідження, об'єкт, предмет, висвітлено наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи, наведено відомості щодо апробації та впровадження отриманих результатів, наводяться дані про структуру роботи.

У **першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми чуйності особистості»** представлено аналіз основних теоретичних підходів до проблеми чуйності у психолого-педагогічній літературі, особливості прояву чуйності у юнацькому віці, дослідження її як професійно значущої якості майбутнього вчителя та обґрунтування психолого-педагогічних чинників розвитку чуйності як професійно значущої якості.

Проблема чуйності була предметом вивчення як зарубіжних (Дж.Рест, Ю.В.Удовіна, О.О.Шовкомуд), так і вітчизняних (І.Д.Бех, О.М.Вержиховська,

О.В.Гудима, Г.М.Свідерська, Л.О.Сологуб) науковців. Наявні визначення поняття чуйності є доволі неоднозначними. Так, у науковій літературі зустрічається розуміння даного феномену як емоційно-моральної чуйності (Ю.В.Удовіна), емоційної чуйності як моральної якості особистості (О.О.Шовкомуд), моральної чуйності (Дж.Рест), дієвої емпатії (Т.О.Ахрямкіна).

Найбільш повним, на нашу думку, є визначення даного феномену Г.М.Свідерською, яка розглядає чуйність як морально-психологічну якість особистості, що характеризує ставлення людини до інших людей і виявляється в емпатійності, доброзичливості, тактовності, ввічливості та турботливості, наданні практичної допомоги.

Характеризують чуйність особистості великодушність, товариськість, тактовність, емпатія, ввічливість, милосердя, привітність, психологічна проникливість, делікатність, вияв турботи, надання допомоги іншому тощо, які стали об'єктом вивчення у роботах таких науковців як О.В.Авраменко, О.С.Бойван, Л.П.Журавльова, К.О.Орлов, К.Г.Шубнікова та ін. Попри схожість понять чуйності та емпатії наголошується на їх відмінностях: чуйність виникає і формується у комунікативній взаємодії та виявляється до конкретної людини, передбачає позитивне ставлення до неї, виступає морально-психологічною, вчинковою категорією (І.Д.Бех, Г.М.Свідерська), тоді як об'єктами емпатії виступають не тільки люди, а й антропоморфні предмети, літературні персонажі, сам суб'єкт емпатії, тварини, рослини, життєві події, емпатія може включати нейтральну або й негативну реакцію суб'єкта на душевний стан іншого, безпосередньою метою емпатування є осягнення внутрішнього світу іншої людини (Л.П.Журавльова, Г.М.Свідерська).

Слід відзначити різні підходи до вивчення структури чуйності: когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти (Г.М.Свідерська, Ю.В.Удовіна); «почуваю» - «розумію» - «знаю, як надати допомогу» - «надаю допомогу» (О.О.Шовкомуд); реагування почуттями на емоційні стани, афективно-когнітивний компонент, надання дієвої допомоги (Т.О.Ахрямкіна); мотиваційний, соціально-комунікативний, когнітивний, оцінно-рефлексивний компоненти (В.С.Вербовська). Вивчення поглядів науковців щодо компонентного складу даного феномену дало підстави для висновку, що структура чуйності за Г.М.Свідерською, що включає когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти, найповніше відповідає об'єкту та завданням нашого дослідження.

Дослідники зазначають, що для формування чуйності особистості сенситивним періодом є юнацький вік. Чуйність як морально-психологічна якість у юнацькому віці визначається розвитком моральної свідомості (Т.А.Авксентьєва, В.М.Пенські), моральною вихованістю (А.Л.Сембрат), гуманістичною спрямованістю особистісних якостей (О.С.Бойван, М.Г.Казакіна), культурою спілкування та духовною культурою (Л.М.Десєв, О.Р.Кунц, Р.А.Шулигіна), емпатійністю (Н.П.Ансімова, Л.П.Журавльова, О.В.Тюряєва), наявністю альтруїстичної позиції особистості юнака (І.М.Багмет), які, у свою чергу, позначаються на процесові професійної підготовки майбутніх фахівців, переважна більшість яких належить до зазначеного вікового періоду. Особливого значення зазначені особистісні якості набувають для професій типу «людина-людина», серед яких чільне місце займає діяльність учителя, і стають професійно значущими.

Розвиток професійно значущих особистісних якостей виступає однією із умов професійного розвитку та саморозвитку педагога (Ю.К.Бабанський, С.Г.Вершловський, Ф.Н.Гоноболін, І.В.Дубровіна, С.Б.Єлканов, І.А.Зязюн, П.Ф.Каптерев, Н.В.Кузьміна, А.К.Маркова, О.Г.Роміцина, В.О.Сластьонін, В.Д.Шадріков, А.І.Щербаков та ін.). Серед професійно значущих якостей вчителя важливе місце належить чуйності (В.В.Зарицька, О.Н.Леонт'єв, Т.В.Матвійчук та ін.), що виступає однією із детермінант моральної поведінки педагога, забезпечуючи її цілісність, стабільність, довершеність (О.Н.Леонт'єв), провідним психологічним чинником розвитку педагогічних здібностей (Т.В.Матвійчук), умовою готовності педагога до розробки гнучких та індивідуалізованих програм, використання різноманітних стратегій навчання, створення теплої, емоційно безпечної атмосфери освітнього простору, заохочення творчої роботи учнів, поваги їх цінностей та індивідуальності кожного учня (Г.Ф.Галі).

Узагальнення та висновки, зроблені в результаті теоретичного дослідження проблеми, дозволили сформулювати визначення *чуйності як професійно значущої якості вчителя і розглядати це явище як морально-психологічну категорію, що характеризує розвиток моральної свідомості педагога та визначається моральною вихованістю, гуманістичною спрямованістю особистісних якостей, високою культурою спілкування та духовною культурою, розвинутою емпатійністю, альтруїстичною позицією особистості вчителя та його педагогічним тактом, що забезпечує успішність виконання фахівцем професійних обов'язків.*

Водночас аналіз наукових доробок з означених питань засвідчив відсутність спеціальних досліджень психолого-педагогічних чинників розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки, хоча окремі з них згадуються побіжно при дослідженні інших проблем. Так, зазначається, що чуйність вчителя визначається особливостями прояву його емпатії та педагогічної настанови на емпатію (Д.М.Даудова, Т.В.Василишина, О.Д.Кайріс, Н.А.Мозгова, Н.В.Носова, Ю.В.Сутуріна та ін.), педагогічного такту, педагогічного обов'язку та відповідальності (Ф.Н.Гоноболін, І.А.Зязюн, І.Ісаєв, Н.В.Кузьміна, І.І.Риданова, І.Є.Синиця, А.С.Сон, В.Сластьонін, І.В.Страхов, Л.Г.Федорова та ін.), гуманістичних цінностей та гуманістичної спрямованості (О.Ф.Александрова, Н.Д.Вінник, Л.О.Ковальчук, А.Ш.КУдусова, Д.С.Мацько та ін.), емоційного інтелекту (М.О.Манойлова та ін.), прийняття інших (М.В.Федоренко та ін.), встановленням суб'єкт-суб'єктної взаємодії системи стосунків «викладач-студент» (І.Д.Бех, О.В.Бондаревська, О.М.Легун та ін.).

Узагальнення названих досліджень дозволило нам припустити, що психолого-педагогічними чинниками розвитку чуйності у майбутніх учителів виступають гуманістична спрямованість, емоційний інтелект, емпатія, доброзичливість, прийняття інших, педагогічний такт, суб'єкт-суб'єктна взаємодія системи стосунків «викладач-студент». Визначені теоретичні положення і було покладено в основу емпіричного дослідження чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки.

У другому розділі «Експериментальне дослідження чуйності та чинників її розвитку у процесі професійної підготовки вчителя» представлено теоретико-методичні підходи до організації дослідження, результати констатувального експерименту щодо особливостей прояву структурних компонентів чуйності

майбутнього вчителя та динаміки їх розвитку, а також виявлено чинники розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки.

Завданнями констатувального експерименту були: 1) виявлення особливостей прояву структурних компонентів, рівнів сформованості та динаміки чуйності як професійно значущої якості майбутніх учителів; 2) визначення психолого-педагогічних чинників розвитку чуйності як професійно значущої якості особистості майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки.

Проведене експериментальне дослідження виявило, що чуйність як професійно значуща якість майбутнього вчителя визначається особливостями розвитку її структурних компонентів: когнітивного, емоційного та поведінкового.

Когнітивний компонент, який вивчався за допомогою модифікованого варіанту анкети Г.М.Свідерської «Як я розумію поняття чуйність», методики М.Рокича «Ціннісні орієнтації», «Опитувальника емоційного інтелекту EmIn» Д.В.Люсіна, характеризують розуміння майбутніми педагогами феномену чуйності, уявлення про себе як чуйну людину; особливості системи ціннісних орієнтацій майбутніх учителів та визначення місця в системі ціннісних орієнтацій морально-психологічної категорії чуйність; здатність до усвідомлення та розуміння емоційних станів як іншої людини, так і власних, вміння їх розпізнавати та ідентифікувати, розуміти причини виникнення та вміти їх вербалізувати. *Емоційний компонент* (досліджували за допомогою методик В.Фейя «Шкала прийняття інших», Д.Кемпбела «Шкала доброзичливості», тесту-опитувальника емпатичних тенденцій А.Мехрабіана і Н.Епштейна) виявляється в показниках доброзичливості, емпатійності, здатності прийняття іншої людини, що характеризуються проявами співчуття, співпереживання, уміння проникати у чуттєвий світ іншого, адекватно сприйняти переживання інших людей та усвідомлювати причини, що їх викликали; проявами прихильності, симпатії до іншого, миро- та дружелюбності, готовності до співробітництва, відсутності безумовного прийняття внутрішнього світу іншого у різноманітті його особистісних та індивідуальних проявів. *Поведінковий компонент* (дані отримано за допомогою методики Р.С.Немова «Діагностика педагогічних здібностей», «Опитувальника емоційного інтелекту EmIn» Д.В.Люсіна, методики Н.Д.Вінник «Духовна культура особистості педагога») характеризують педагогічний такт, здатність до керування емоційними станами іншого та власними, любов до дітей, духовне спілкування, гуманістична спрямованість, психічна саморегуляція, для яких властиві реалізація у власній поведінці прагнення вияву почуття любові, поваги до дітей, поцінування всіх дітей з усіма їх недоліками і перевагами; прояв співчуття, емпатії у процесі спілкування, вияв поваги, мотивів гуманістичної поведінки, турботи про людей, відсутність егоцентризму, почуття гуманізму, доброзичливості, прагнення принесення користі світові, людству, країні, ближнім; прагнення підтримувати в основному позитивний емоційний тон, зберігати спокій у стресовій ситуації, бути емоційно привабливими, зберігати здоровий глузд у ситуації виникнення психолого-педагогічного конфлікту, проявляти гнучкість мислення при вирішенні складних психолого-педагогічних завдань, керувати власним настроєм.

Узагальнення отриманих даних дозволило визначити рівні сформованості (високий, середній, низький) та динаміку чуйності як професійно значущої якості майбутніх учителів (табл. 1).

Високий рівень чуйності, який характеризується розумінням сутності феномену чуйності; сформованим уявленням про себе як чуйну людину; усвідомленням значущо-

Таблиця 1

Динаміка чуйності як професійно значущої якості майбутніх учителів у процесі професійної підготовки

N=206

Рівень розвитку чуйності	Кількість досліджуваних					
	I курс		IV курс		V курс	
	Абс. к-сть	У %	Абс. к-сть	У %	Абс. к-сть	У %
Високий	8	11,5	6	8,1	6	8,6
Середній	49	67,3	48	68,1	44	69,3
Низький	15	21,2	16	23,8	14	22,1

сті чуйності для встановлення гармонійних стосунків із близькими оточуючими, друзями, рідними, коханими людьми, підтримання психічного благополуччя; розвинутою здатністю розуміти емоційний стан іншої людини за зовнішніми проявами емоцій та високим рівнем усвідомлення власних емоцій, вмінням їх розпізнавати та ідентифікувати, розумінням причин їх виникнення та розвиненим умінням їх вербалізувати; високою чутливістю до проблем оточуючих, великодушністю, схильністю вибачати, емоційною чутливістю; доброзичливістю, високим рівнем прийняття інших; високими рівнями управління емоціями, педагогічного такту, любові до дітей, гуманістичної спрямованості, духовного спілкування, виявлено лише у 11,5% першокурсників із тенденцією до зниження на наступних курсах навчання.

Переважає ж більшість студентів усіх курсів мають *середній рівень чуйності*, якому властиві недостатнє розуміння змісту феномену чуйності; уявлення про себе як не досить чуйну людину; недостатнє усвідомлення значущості чуйності для встановлення гармонійних стосунків із близькими оточуючими, друзями, рідними, коханими людьми, підтримання психічного благополуччя; не достатньо розвинена здатність розуміти емоційний стан іншої людини за зовнішніми проявами емоцій та недостатній рівень усвідомлення власних емоцій, невміння їх розпізнавати та ідентифікувати, нерозуміння причин їх виникнення та недостатньо розвинене уміння їх вербалізувати; середні рівні доброзичливості, прийняття інших, емпатії як показників емоційного компоненту чуйності, що виявляються у недостатніх виявах співчуття, співпереживання, уміння проникати у чуттєвий світ іншої людини, не досить адекватних сприйняттях переживань інших людей та нечітких усвідомленнях причин, що їх викликали; недостатніх проявах прихильності, симпатії до іншого, миро- та дружлюбності, готовності до співробітництва, відсутності безумовного прийняття внутрішнього світу іншого у різноманітті його особистісних та індивідуальних проявів; середні рівні управління емоціями, педагогічного такту, любові до дітей, гуманістичної спрямованості, духовного спілкування, що виявляються в недостатній реалізації у власній поведінці прагнення вияву почуття любові, поваги до дітей, поцінування всіх дітей з усіма їх недоліками і перевагами; прояву співчуття, емпатії у процесі спілкування, вияву поваги, мотивів гуманістичної поведінки, турботи про людей, відсутності егоцентризму, почуття гуманізму, доброзичливості, прагнення принесення користі світові, людству, країні, ближнім; прагнення підтримувати в основному позитивний емоційний тон, зберігати спокій у стресовій ситуації, бути емоційно

привабливими, зберігати здоровий глузд у ситуації виникнення психолого-педагогічного конфлікту, проявляти гнучкість мислення при вирішенні складних психолого-педагогічних завдань та керувати власним настроєм.

Близько третини студентів усіх курсів має *низький рівень розвитку чуйності*, який характеризується недостатнім розумінням змісту феномену чуйності; уявленням про себе як не досить чуйну людину; нехтуванням значущістю чуйності для встановлення гармонійних стосунків із близькими оточуючими, друзями, рідними, коханими людьми, підтримання психічного благополуччя; не розвиненою здатністю розуміти емоційний стан іншої людини за зовнішніми проявами емоцій та низьким рівнем усвідомлення власних емоцій, невмінням їх розпізнавати та ідентифікувати, нерозумінням причин їх виникнення та розвиненим умінням їх вербалізувати; низькими рівнями управління емоціями, педагогічного такту, любові до дітей, гуманістичної спрямованості, духовного спілкування.

На другому етапі констатувального експерименту було реалізоване завдання визначення психолого-педагогічних чинників розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки, вирішення якого передбачало проведення факторного аналізу показників когнітивного, емоційного, поведінкового компонентів чуйності майбутнього вчителя. Згідно даних факторного аналізу (табл. 2), основними *психологічними чинниками* розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя виступають: - *гуманістична спрямованість* як вияв мотивів гуманістичної поведінки, турботи про людей, почуття гуманізму, відсутність егоцентризму, прагнення принесення користі світові, людству, країні, ближнім; - *емоційний інтелект* як здатність розуміти емоційні прояви, стани іншої людини та свої власні, керувати як власними емоційними станами, так й іншої людини; - *емпатія*; - *доброзичливість*; - *прийняття інших*; - *педагогічний такт*.

Таблиця 2

**Факторні навантаження показників прояву чуйності майбутнього вчителя
(виділені методом головних компонент)**

Показники прояву чуйності майбутнього учителя	Факторні навантаження			
	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4
Емпатія	0,004851	-0,100050	0,724543	0,408263
Прийняття інших	0,130872	0,474626	0,717610	0,075868
Доброзичливість	0,214796	0,136040	0,717574	-0,224118
Педагогічний такт	-0,129708	-0,100201	0,703922	0,308051
Розуміння емоцій	-0,103402	0,824005	0,125002	-0,081618
Керування емоціями	0,063811	0,911085	-0,045444	0,134065
Любов до дітей	0,081164	-0,108134	0,206329	0,847072
Духовне спілкування	0,749057	-0,011280	-0,048603	0,041822
Гуманістична спрямованість	0,910460	-0,033640	0,295381	0,432955
Психічна саморегуляція	0,226087	0,233572	0,012239	0,772454

Встановлений взаємозв'язок між чуйністю майбутніх учителів та особливостями встановлення суб'єкт–суб'єктної взаємодії в системі взаємовідносин «викладач – студент» за допомогою використання критерію Фішера ϕ .

Отримані результати виявили, що майбутні учителі із високим рівнем розвитку чуйності частіше, аніж досліджувані з низьким ($\phi_{\text{емп}} = 1,64$ при $p \leq 0,05$) чи середнім

($\Phi_{\text{емп}} = 2,23$ при $p \leq 0,05$) рівнем, оцінюють характер ставлення викладачів до проведення занять та стилю управління навчально-виховним процесом у студентській групі як такий, що визначає реалізацію суб'єкт-суб'єктної моделі взаємодії в системі «викладач-студент». Натомість, майбутні учителі із низьким рівнем розвитку чуйності частіше, аніж досліджувані з високим ($\Phi_{\text{емп}} = 1,90$ при $p \leq 0,05$) чи середнім ($\Phi_{\text{емп}} = 1,91$ при $p \leq 0,05$) рівнем, оцінюють характер ставлення викладачів до проведення занять та стилю управління навчально-виховним процесом у студентській групі як такий, що визначає реалізацію суб'єкт-об'єктної моделі взаємодії в системі «викладач-студент». Що ж стосується групи досліджуваних із середнім рівнем розвитку чуйності, то нами не виявлено залежностей між зазначеним рівнем розвитку чуйності майбутніх учителів та наданням переваг у своєму виборі характеристик певної моделі взаємодії в системі «викладач-студент»: суб'єкт-об'єктної чи суб'єкт-суб'єктної.

Результати дослідження засвідчили, що рівень розвитку чуйності майбутнього вчителя залежить від особливостей ставлення викладачів до проведення занять та стилю управління навчально-виховним процесом у студентській групі, зокрема вияву готовності до співробітництва, чуйності, доброзичливості, схвалення дій, вчинків та поведінки студента, здатності до ведення діалогу, надання підтримки студентові, демонстрування його прийняття та поваги як особистості, що реалізуються в суб'єкт-суб'єктній моделі взаємодії системи «викладач-студент».

Одержані дані дозволили стверджувати, що важливим педагогічним чинником розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя виступає суб'єкт-суб'єктна взаємодія в системі стосунків «викладач-студент».

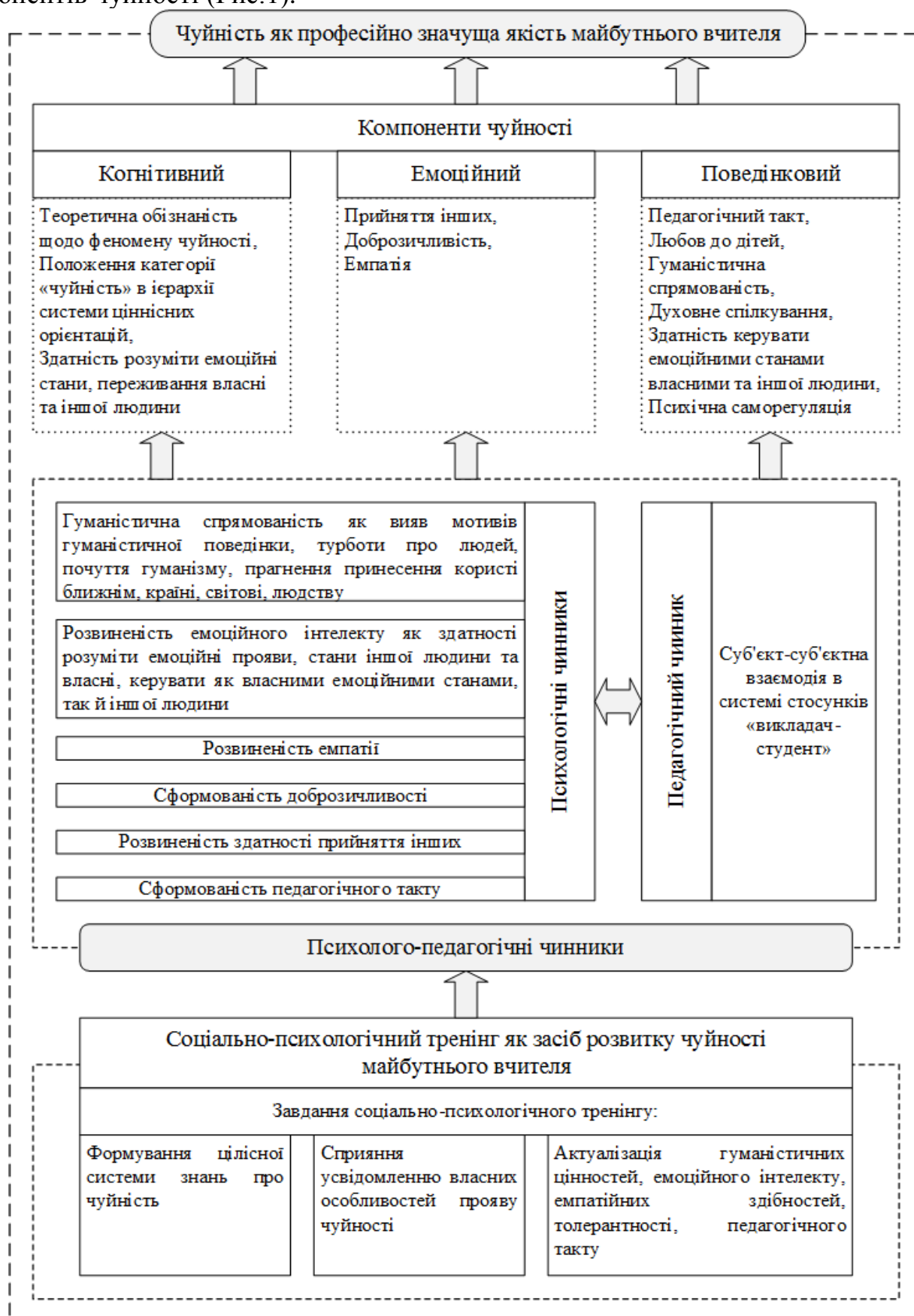
Актуалізація виявлених чинників розвитку чуйності майбутнього вчителя позитивно впливатиме, за нашим припущенням, на формування даної морально-психологічної якості студента – майбутнього вчителя у процесі його професійної підготовки.

У третьому розділі «Формування чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя у навчально-виховному процесі» представлено модель розвитку чуйності майбутнього вчителя, теоретичне обґрунтування формувального експерименту, програму розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя, аналізуються кількісні та якісні результати апробації запропонованої програми у навчально-виховному процесі.

При розробці програми цілеспрямованої роботи з розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя ми опиралися на положення вчених про можливість впливу на дану морально-психологічну якість, активізації її розвитку (В.С.Вербовська, Г.М.Свідерська, Ю.Д.Тарасов, Ю.В.Удовіна, О.О.Шовкомуд), про особливості становлення окремих чинників розвитку чуйності, зокрема, таких як гуманістична спрямованість (А.Ш.Кудусова, О.М.Лисенко, О.К.Нестеров), емоційний інтелект (Т.О.Ахрямкіна, С.П.Дерев'янка, В.В.Зарицька, І.М.Мещерякова, О.О.Чірккіна), емпатія (Л.П.Журавльова, О.Д.Кайріс), педагогічний такт (Л.М.Беседіна, Л.О.Ковальчук), доброзичливість (М.М.Сокольнікова), прийняття інших (Г.О.Романовський, Л.І.Рюмшина, Ю.В.Годорцева), про групове соціально-психологічне навчання як ефективний засіб реалізації суб'єкт-суб'єктного спілкування та розвитку чуйності особистості (Ю.В.Удовіна, О.М.Легун, Г.М.Свідерська).

Теоретична модель розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя передбачає актуалізацію гуманістичної спрямованості, емоційного інтелекту, емпатії, доброзичливості, прийняття інших, педагогічного такту, суб'єкт-суб'єктної взаємодії в системі «викладач-студент» як психолого-педагогічних

чинників, які визначають формування когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів чуйності (Рис.1).

Рис. 1. Модель розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя

Експериментальна робота проводилася впродовж II семестру 2013-2014 навчального року в Інституті філософської освіти та науки та Інституті української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Для експерименту були відібрані приблизно рівнозначні контрольна та експериментальна групи загальною кількістю 64 досліджуваних (по 32 студентів у кожній) – майбутніх учителів-другокурсників. Заняття проводилися в межах роботи психологічного гуртка (в загальній кількості 36 годин: 12 занять по 2,5-3 години кожне).

Проведення тренінгових занять вимагало дотримання специфічних принципів роботи групи, які відрізняють роботу у тренінговій групі від інших методів навчання та психологічного впливу. Оскільки на попередньому етапі дослідження було встановлено, що одним із чинників розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя виступає суб'єкт-суб'єктна взаємодія в системі стосунків «викладач - студент», важливим під час проведення занять було дотримання правила *суб'єкт – суб'єктного (партнерського) спілкування*, що забезпечувало рівність психологічних позицій учасників, визнання цінності іншого, прийняття до уваги інтересів співбесідників, а також активність сторін, за якої кожна не тільки відчуває вплив, а й сама такою ж мірою діє на інших; взаємне проникнення партнерів у світ почуттів і переживань, а також взаємну гуманістичну настанову партнерів, прагнення до співучасті, співпереживання, прийняття один одного.

Кожне заняття включало наступні компоненти: формування працездатності групи, обмін досвідом з приводу виконання домашнього завдання, виконання психогімнастичних вправ, обмін досвідом, набутим під час заняття, домашнє завдання.

У процесі роботи використовувались такі методи та прийоми активного соціально-психологічного навчання: групові дискусії, аналіз педагогічних ситуацій, рольові ігри, вправи на самопізнання і самооцінювання, мозковий штурм.

Тренінгова програма включала діагностичну, теоретичну та практичну частини.

На діагностичному етапі в учасників експерименту ми виявляли рівні розвитку чуйності та особливості прояву чинників її формування – гуманістичної спрямованості, емоційного інтелекту, педагогічного такту, емпатії, доброзичливості, прийняття іншого.

Метою теоретичного етапу стало засвоєння майбутніми учителями знань із проблеми чуйності. Упродовж усього етапу зі студентами проводились міні-лекції та бесіди з метою психологічної просвіти. Включення у програму тренінгу міні-лекцій було зумовлене необхідністю усвідомлення студентами змісту основних понять із проблеми розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього учителя («чуйність вчителя», «гуманістична спрямованість», «гуманістичні цінності», «доброзичливість», «прийняття іншого», «толерантність», «милосердя», «педагогічний такт», «емпатія» та ін.), формування у них чітких та адекватних уявлень про зміст і структуру чуйності майбутнього вчителя, що виступає передумовою успішності його професійної діяльності.

Змістовою стороною власне практичної частини тренінгу стали заняття, спрямовані на актуалізацію тих чинників розвитку чуйності, які об'єктивно піддаються формуванню за відносно короткий проміжок часу, є професійно-значущими для особистості майбутнього педагога, і націлені на формування когнітивного, емоційного,

поведінкового компонентів чуйності, зокрема наші зусилля були зосереджені на виявлених провідних чинниках розвитку чуйності: гуманістичній спрямованості, емоційному інтелекті, педагогічному такті, емпатії, доброзичливості, прийнятті іншого. Основний зміст тренінгу представлено в табл. 3.

Таблиця 3

Зміст «Тренінгу чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя»

№ заняття	Тема заняття	Мета заняття
Заняття 1 2,5-3 год.	Тема 1. Цілі тренінгу. Формування групи	Знайомство учасників групи між собою. Створення теплої довірливої атмосфери, психологічної захищеності, ознайомлення з метою тренінгу, з основними правилами та принципами роботи у групі
Заняття 2 2,5-3 год.	Тема 2. Я – чуйна людина	Сприяння усвідомленню учасниками тренінгу власних особливостей проявів чуйності. Розвиток навичок самоаналізу та самопізнання, формування систематизованого та адекватного уявлення про себе як чуйну людину
Заняття 3 2,5-3 год.	Тема 3. Гуманістичні цінності	Актуалізація уявлень про гуманістичні цінності вчителя, виявлення гуманістичних цінностей майбутніх учителів
Заняття 4 2,5-3 год.	Тема 4. Емоційний інтелект	Сприяння розвитку здатності усвідомлювати та розуміти як власні емоції та почуття, так й іншої людини, а також здатності керувати як власними емоційними станами, так й іншого.
Заняття 5 2,5-3 год.		
Заняття 6 2,5-3 год.	Тема 5. Педагогічний такт	Розвиток уміння виявляти педагогічний такт, проникати у внутрішній світ учня, вміння швидко реагувати у проблемній ситуацій, розвиток педагогічних здібностей
Заняття 7 2,5-3 год.		
Заняття 8 2,5-3 год.	Тема 6. Емпатія	Розвиток уміння проникати у внутрішній стан іншої людини, подумки ставити себе на її місце, «думати за неї», «вживатися» в її психоемоційні стани, співпереживати, співчувати їй.
Заняття 9 2,5-3 год.		
Заняття 10 2,5-3 год.	Тема 7. Доброзичливість	Актуалізація доброзичливого ставлення до інших
Заняття 11 2,5-3 год.	Тема 8. Прийняття інших	Актуалізація уміння прийняти іншу людину, толерантно ставитися до неї, усвідомлення способів, шляхів виявлення толерантності
Заняття 12 2,5-3 год.	Тема 9. Заклучне заняття	Підведення підсумків та узагальнення результатів роботи тренінгу, отримання зворотного зв'язку.

По завершенні апробації програми розвитку чуйності майбутніх учителів порівняльний аналіз показників рівнів гуманістичної спрямованості, емоційного інтелекту, емпатії, доброзичливості, прийняття інших, педагогічного такту як чинників розвитку чуйності майбутнього вчителя виявив інтенсивну динаміку змін у результатах до і після формувального впливу, що стало підтвердженням ефективності проведеної роботи, спрямованої на розвиток чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя.

Відмінності у показниках усіх зазначених провідних чинників розвитку чуйності майбутніх учителів експериментальної групи до і після експерименту є статистично значущими на високому рівні (за критерієм Т-Вілкоксона). Найінтенсивніші зміни відбулися у показниках педагогічного такту ($t=0,00$, при $p=0,001$), емоційного інтелекту (розуміння емоцій - $t=0,00$, при $p=0,01$; керування емоціями - $t=15,5$, при $p=0,01$), прийняття інших ($t=13,2$, при $p=0,01$), емпатії ($t=53$, при $p=0,001$). Чинниками розвитку чуйності майбутнього вчителя, які зазнали дещо менших змін під час формувального експерименту, виявилися доброзичливість ($t=31$, $p=0,01$) та гуманістична спрямованість ($t=35$, $p=0,01$).

У контрольній групі статистично значущих розбіжностей у показниках провідних чинників розвитку чуйності майбутнього вчителя встановити не вдалось.

За порівняльними результатами до і після формувального експерименту серед досліджуваних експериментальної групи після формувального впливу 21,9% студентів (табл. 4) характеризуються високим рівнем чуйності, тоді як на початку експерименту ця група складала 9,4%; 75,0% - середнім рівнем (проти 68,8%), та 3,1% - низьким рівнем (у порівнянні з 21,8%).

Майбутні учителі контрольної групи значущих змін у показниках рівнів чуйності не показали (3,1%; 3,1%; 0%).

Таблиця 4

Зміни показників рівня чуйності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки

Рівень чуйності	Експериментальна група						Контрольна група					
	До експ-ту		Після експ-ту		Різниця		До експ-ту		Після експ-ту		Різниця	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Високий	3	9,4	7	21,9	4	12,5	4	12,5	3	9,4	1	3,1
Середній	22	68,8	24	75,0	2	6,2	23	71,9	24	75,0	1	3,1
Низький	7	21,8	1	3,1	6	18,7	5	15,6	5	15,6	0	0

Порівняння вибірок за допомогою критерію Т-Вілкоксона показало, що відмінності у показниках загальних рівнів чуйності майбутніх учителів експериментальної групи до і після експерименту є статистично значущими ($t=0,00$) на високому рівні статистичної значущості $p=0,001$, і, навпаки, у контрольній групі статистично значущих розбіжностей встановити не вдалось ($t=142,00$ при $p=0,1$).

Результати самоаналізу студентів продемонстрували зміни у їх поведінці та свідомості, які є свідченням підвищення рівня чуйності майбутніх учителів.

Таким чином, проведене дослідження підтвердило наше припущення та дозволило сформулювати загальні **висновки**.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення та експериментальне дослідження проблеми розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки, яке проявилось у виявленні особливостей

прояву структурних компонентів чуйності майбутнього вчителя, рівнів розвитку та динаміки чуйності майбутнього вчителя впродовж навчання у ВНЗ, чинників розвитку чуйності, в обґрунтуванні, розробці, апробації та доведенні ефективності програми розвитку чуйності майбутніх учителів у навчально-виховному процесі.

1. На сучасному етапі переходу українського суспільства до ринкових відносин, в умовах домінування матеріальних цінностей над духовними все більшої значущості набуває проблема морального розвитку підростаючого покоління, у вихованні та навчанні якого одну з провідних ролей відіграє вчитель. Тому вчитель як носій загальнолюдських цінностей, глибоких і різноманітних знань, високої культури, приклад для наслідування для своїх вихованців, має володіти такими особистісними якостями як тактовність, толерантність, доброта, доброзичливість, дружелюбність, чесність, щирість, відкритість, любов до дітей, емпатійність, розуміння й сприймання інших, довіра, душевність, турботливість, милосердність, готовність прийти на допомогу іншому, синонімічною та базовою щодо більшості яких є чуйність.

Чуйність як морально – психологічну якість особистості характеризує ставлення людини до інших людей і виявляється в емпатійності (здатності людини безпосередньо відчувати психологічний стан іншого та адекватно відгукуватись на нього, намагаючись полегшити або розділити його через вияв співчуття та співпереживання), доброзичливості (здатності людини виражати добре ставлення, приязнь), тактовності, ввічливості (умінні поводитися з іншими обережно, не ображаючи та не принижуючи їхню гідність, виявляти люб'язність, чемність, дотримуватись суспільних правил поведінки) та турботливості, наданні практичної допомоги (уважності до потреб інших людей, прояву піклування про них).

Як професійно значуща якість вчителя чуйність виступає морально-психологічною категорією, що характеризує розвиток моральної свідомості педагога та визначається моральною вихованістю, гуманістичною спрямованістю особистісних якостей, високою культурою спілкування та духовною культурою, розвиненою емпатійністю, альтруїстичною позицією особистості вчителя та його педагогічним тактом, що забезпечує успішність виконання фахівцем професійних обов'язків.

2. Оцінкою сформованості чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя виступають такі показники: теоретична обізнаність із феноменом чуйності; особливості системи ціннісних орієнтацій, визначення місця в ній морально-психологічної категорії чуйність; уявлення про себе як чуйну людину; здатність до усвідомлення та розуміння емоційних станів як іншої людини, так і власних – *когнітивний компонент*; доброзичливість, емпатійність, прийняття іншої людини – *емоційний компонент*; педагогічний такт, здатність до керування емоційними станами іншого та власними, любов до дітей, духовне спілкування, гуманістична спрямованість, психічна саморегуляція – *поведінковий компонент*. Залежно від особливостей сформованості показників структурних компонентів виділяються високий, середній та низький рівні розвитку чуйності майбутнього вчителя.

Для майбутніх учителів характерним є переважання на всіх етапах професійної підготовки у вищому навчальному закладі *середнього та низького рівнів розвитку чуйності*. Останній проявляється майже у четвертій частини студентів усіх курсів і характеризується недостатньою теоретичною обізнаністю щодо феномену чуйності; уявленням про себе як не досить чуйну людину; нехтуванням значущістю чуйності для

встановлення гармонійних стосунків із близькими оточуючими, друзями, рідними, у процесі виконання професійних обов'язків, підтримання психічного благополуччя; не розвинутою здатністю розуміти емоційний стан іншої людини за зовнішніми проявами емоцій та низьким рівнем усвідомлення власних емоцій, невмінням їх розпізнавати та ідентифікувати, нерозумінням причин їх виникнення та розвиненим умінням їх вербалізувати; низькими рівнями управління емоціями, педагогічного такту, любові до дітей, гуманістичної спрямованості, духовного спілкування.

3. Визначальними психолого-педагогічними чинниками розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя виступають: гуманістична спрямованість як вияв мотивів гуманістичної поведінки, турботи про людей, почуття гуманізму, відсутність егоцентризму, прагнення принесення користі світові, людству, країні, ближнім; емоційний інтелект як здатність розуміти емоційні прояви, стани іншої людини та свої власні, керувати як власними емоційними станами, так й іншої людини, а також емпатія, доброзичливість, прийняття інших, педагогічний такт, суб'єкт-суб'єктна взаємодія системи стосунків «викладач-студент».

4. Теоретичним підґрунтям формульованого експерименту з розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя є положення провідних вчених про комплексний підхід до чуйності, який передбачає розгляд цього феномену як цілісної структури, що включає когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти, формування яких відбувається взаємообумовлено; про можливості впливу на дану морально-психологічну якість, активізацію її розвитку, про особливості становлення визначених чинників розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя, про групове соціально-психологічне навчання як ефективний засіб реалізації суб'єкт-суб'єктного спілкування та розвитку чуйності особистості.

Теоретична модель розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя передбачає актуалізацію гуманістичної спрямованості, емоційного інтелекту, емпатії, доброзичливості, прийняття інших, педагогічного такту, суб'єкт-суб'єктної взаємодії в системі «викладач-студент» як психолого-педагогічних чинників, які визначають формування когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів чуйності. Розроблений на її основі соціально-психологічний «Тренінг чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя» є ефективним засобом розвитку досліджуваного феномена.

Результатом впровадження авторської тренінгової програми з розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя стали кількісні і якісні зміни в показниках чинників розвитку чуйності, структурних компонентів та загального рівня чуйності, що виявилось у підвищенні здатності розуміти емоційний стан іншої людини за зовнішніми проявами емоцій, усвідомленні власних емоцій, вмінні їх розпізнавати та ідентифікувати, розумінні причин їх виникнення та уміннях їх вербалізувати; чутливості до проблем оточуючих, великодушності, схильності вибачати, емоційній чутливості; доброзичливості, прийнятті інших; підвищенні рівнів управління емоціями, педагогічного такту, любові до дітей, гуманістичної спрямованості, духовного спілкування.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми розвитку чуйності майбутнього вчителя. Подальшого вивчення потребують питання щодо гендерних відмінностей чуйності майбутніх учителів, зв'язок чуйності з іншими особистісними

характеристиками педагога, виявлення специфіки їх прояву щодо учнів різного віку та дітей із особливими потребами.

Основний зміст дисертації відображено у таких публікаціях автора

Наукові статті у вітчизняних фахових виданнях:

1. Матяш І.М. Особливості когнітивного компоненту чуйності майбутніх учителів / І.М.Матяш // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова : Серія 12. Психологічні науки : збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2012. - №38(62). – 234 с. – С. 185-191.
2. Матяш І.М. Особливості розвитку емоційного компоненту чуйності майбутнього вчителя / І.М.Матяш // Вісник Одеського національного університету імені І.І.Мечникова : Серія «Психологія». – Одеса: Одеський національний університет імені І.І.Мечникова, 2014. – 380 с. – С. 214-224.
3. Матяш І.М. Особливості прояву поведінкового компоненту чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя / І.М.Матяш // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова : Серія 12. Психологічні науки : збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2014. - №44(68). – 274 с. – С. 252-259.

Зарубіжні фахові видання:

4. Матяш І.М. Поняття чуйності як професійно значущої якості особистості вчителя / І.М.Матяш // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Вид-во «Аксиома», 2013. – Вип. 19. – 860 с.– С. 423-434.
5. Матяш І.М. Розвиток чуйності майбутнього вчителя методами активного соціально-психологічного навчання / І.М.Матяш // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Вид-во «Аксиома», 2013. – 860 с. – Вип. 26. – С. 414-427.

Матеріали наукових конференцій:

6. Матяш І.М. Чуйність учителя як компонент його професійної культури / І.М.Матяш, О.В.Темрук // Професійна культура фахівця: сутність, реалії, перспективи : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Суми (22-23 листопада 2012 року). – Суми: тов-во «ВТД» «Університетська книга», 2012. – 150 с. – С. 78-81.
7. Матяш І.М. Чуйність як морально-психологічна якість особистості учителя / І.М.Матяш // Розвиток просоціальної стратегії як основи морального становлення особистості : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (19-20 листопада 2013 року) // Актуальні питання психологічної науки : Вип. 7. – Рівне: РДГУ, 2013. – 187 с. – С. 103-105.
8. Матяш І.М. Чуйність майбутнього учителя як умова забезпечення екологічності освіти / І.М.Матяш // Гармонізація культурно-освітнього простору вищої школи: соціально-педагогічні аспекти : матеріали Міжнародної науково-практичної

конференції (12-13 червня 2014 р., м. Мелітополь). – Мелітополь : МДПУ імені Б. Хмельницького, 2014. – 377 с. – С. 197-199.

9. Матяш І.М. Особливості розуміння майбутніми вчителями проблеми чуйності / І.М.Матяш // II Міжнародна науково-практична конференція "Генеza буття особистості", 19-20 грудня 2011 р. / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка ; [редкол. : Максименко С. Д. та ін.]. - К. : Інформаційно-аналітичне агентство, 2011. - Т. 2. – 408 с. – С. 273-277.

АНОТАЦІЇ

Матяш І. М. Психолого-педагогічні чинники розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – НПУ імені М.П.Драгоманова. – Київ, 2015.

Дисертацію присвячено дослідженню психолого-педагогічних чинників розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя.

У роботі визначено теоретичні підходи до вивчення проблеми розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя у вітчизняній та зарубіжній психолого-педагогічній науці, структуру (когнітивний, емоційний, поведінковий компоненти), критерії, показники, рівні (високий, середній, низький) розвитку, динаміку чуйності майбутнього вчителя впродовж навчання у вищому навчальному закладі та психолого-педагогічні чинники (гуманістична спрямованість, емоційний інтелект, емпатія, доброзичливість, прийняття інших, педагогічний такт, суб'єкт-суб'єктна взаємодія системи стосунків «викладач-студент») розвитку чуйності майбутнього вчителя.

Встановлено недостатній рівень розвитку та динаміки чуйності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки.

Розроблено модель розвитку чуйності як професійно значущої якості майбутнього вчителя, що передбачає актуалізацію психолого-педагогічних чинників, які визначають формування когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів чуйності. Апробовано авторську програму формування чуйності шляхом актуалізації чинників її розвитку у майбутніх учителів методами активного соціально-психологічного навчання, доведено ефективність її використання в навчально-виховному процесі вищу.

Ключові слова: чуйність, професійно значуща якість, чуйність майбутнього вчителя, гуманістична спрямованість, емоційний інтелект, емпатія, доброзичливість, прийняття інших, педагогічний такт, суб'єкт-суб'єктна взаємодія системи стосунків «викладач-студент».

Матяш И.М. Психолого-педагогические факторы развития чуткости как профессионально значимого качества будущего учителя. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – НПУ имени М.П.Драгоманова. – Киев, 2015.

Диссертация посвящена исследованию психолого-педагогических факторов развития чуткости как профессионально значимого качества будущего учителя.

В работе представлен анализ основных подходов к изучению проблемы развития чуткости как профессионально значимого качества будущего учителя в отечественной и зарубежной психолого-педагогической литературе. Установлено, что чуткость представляет собой морально-психологическое качество личности, которое характеризует отношения человека к другим людям и проявляется в эмпатии, доброжелательности, тактичности, вежливости, заботливости и практической помощи.

Использована структура чуткости как профессионально значимого качества будущего учителя, содержащая когнитивный, эмоциональный и поведенческий компоненты.

Разработаны критерии и показатели развития чуткости будущего учителя: теоретическая осведомленность будущих учителей касательно феномена чуткости; особенности системы ценностных ориентаций, определение в ней места морально-психологической категории чуткости; представление о себе как о чутком человеке; осознание и понимание эмоциональных состояний как другого человека, так и собственных; уровни доброжелательности, эмпатии, педагогического такта; способность вызывать у других людей определенные эмоции, снижать интенсивность переживания ими отрицательных эмоциональных состояний; управлять собственными эмоциями и контролировать нежелательные; проявления любви к детям, гуманистической направленности и психической саморегуляции.

Определены психолого-педагогические факторы развития чуткости как профессионально значимого качества будущего учителя: гуманистическая направленность как проявление мотивов гуманистического поведения, заботы о людях, чувства гуманизма, отсутствия эгоцентризма, желания быть полезным миру, человечеству, стране, близким; эмоциональный интеллект как способность понимать эмоциональные проявления, состояния другого человека и собственные, управлять как собственными эмоциональными состояниями, так и другого человека, а также эмпатия, доброжелательность, принятие других, педагогический такт, субъект-субъектное взаимодействие системы отношений «преподаватель-студент».

Представлены результаты эмпирического исследования, свидетельствующие о недостаточном уровне развития чуткости как профессионально значимого качества будущего учителя как в целом, так и отдельных ее составляющих.

Разработана модель развития чуткости как профессионально значимого качества будущего учителя, предусматривающая актуализацию гуманистической направленности, эмоционального интеллекта, эмпатии, доброжелательности, принятия других, педагогического такта, субъект-субъектного взаимодействия в системе «преподаватель-студент» как психолого-педагогических факторов, определяющих развитие когнитивного, эмоционального и поведенческого компонентов чуткости, воплощенная в авторской программе развития чуткости будущего учителя. Результаты апробации и внедрения программы свидетельствуют о ее эффективности в развитии чуткости как профессионально значимого качества будущего учителя.

Ключевые слова: чуткость, профессионально значимое качество, чуткость будущего учителя, гуманистическая направленность, эмоциональный интеллект, эмпатия, доброжелательность, принятие других, педагогический такт, субъект-субъектное взаимодействие системы отношений «преподаватель-студент».

Matiash I. Psychological and pedagogical factors of sensitivity as professionally significant quality of future teachers. - Manuscript.

Dissertation for getting the candidate degree in psychological sciences, specialty 19.00.07 - Pedagogical and Developmental Psychology. - NPU of Dragomanov. - Kyiv, 2015.

The thesis is devoted to studying of psychological and pedagogical factors of sensitivity as professionally significant quality of future teachers.

The dissertation identified theoretical approaches to the problem of sensitivity as professionally significant quality of future teachers in domestic and foreign psychopedagogical science, structure (cognitive, emotional, behavioral components), criteria of development, dynamic of sensitivity for future teachers during higher education, psychological and pedagogical factors (humanistic orientation, emotional intelligence, empathy, kindness, acceptance of others, pedagogical tact, the subject is subject-centered interaction in relations of "teacher-student") improving of sensitivity of future teachers.

During the studying of problem was found an insufficient level of sensitivity of future teachers. Has been developed the model of the development of sensitivity as professionally significant for future teachers that able to predict the actualization of psychological and educational factors which determine the forming of cognitive, emotional and behavioral components of responsiveness.

Has been tested the authoring program of forming sensitivity by the way of actualization factors of future teachers by the method of active social-psychological studying, has been proved the effectiveness of use in the educational process.

Key words: compassion, professionally significant quality, responsiveness of future teacher, humanistic orientation, emotional intelligence, empathy, kindness, acceptance of others, pedagogical tact, subject-centered interaction in relations of "teacher-student".